

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Петро Пиріг

ЧЕРНІГІВ У СЕРЕДИНІ — ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Центральна проблема пропонованого дослідження — Чернігів у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. На основі використання широкого кола джерел, передусім архівних, відтворюється перебіг військових подій, висвітлюються питання політико-адміністративного устрою, соціально-економічного розвитку міста в середині — другій половині XVII століття.

Ключові слова: Чернігів, Визвольна війна, козаки, міщани, Богдан Хмельницький, Річ Посполита, полк, сотня, воеводи, ремесла, промисли, торгівля.

Боротьба за Чернігів під час Визвольної війни українського народу

Визвольна війна українського народу середини XVII ст., яка розпочалась 1648 р. у відповідь на «кривди, тяжести и разоренія от Ляхов... бывшіи» [1], охопила практично всю Україну. Не залишилась осторонь від неї й Чернігівщина [2]. Її жителі одними з перших дізнались про отримані козаками під керівництвом Богдана Хмельницького перемоги над магнатсько-шляхетськими військами під Жовтими Водами й Корсунем.

Ці події стали могутнім поштовхом для розгортання визвольної боротьби в регіоні. Полум'я повстання поширювалось із блискавичною швидкістю, охоплюючи навіть райони, в які організовані козацькі загони ще не встигли підійти. Доведені до відчаю магнатсько-шляхетською тиранією селяни й міщани часто створювали свої окремі загони на місцях і «панов своих... ляхов... ксендзов позабіяли (костелы) попустошили» [3]. Стихійний спочатку рух переростав у організоване повстання. Протягом червня 1648 р. одне за одним були звільнені такі міста й містечки Чернігівщини, як Костянтинів, Острог, Новгород-Сіверський, Погар, Стародуб, Почеп.

Досить успішною виявилась боротьба за звільнення Чернігова. Слід зазначити, що в місті перебувала шляхта майже зі всього Лівобережжя. Великий магнат Ярема Вишневецький, тікаючи від повстанців, зупинявся в Чернігові й схилив її на свій бік, пропонуючи йти разом із ним за Дніпро, на Правобережжя. Однак чернігівська шляхта, «не усвідомлюючи ще всієї небезпеки й покладаючись на захист оточуючих лісів», залишилась, сподіваючись відсидітись у міцному замку [4]. Та наприкінці травня козаки підступили до міста, а 13 червня вже стало відомо про облогу Чернігова повстанцями [5]. Але укріплений чернігівський замок не здавався. Владислав Єжи Халецький писав 3 липня 1648 р. віленському воеводі, що «Чернигов уже полторы недели держится в осаде». Кореспондент був досить стурбований становищем шляхти, яка перебувала в облозі: «Господь Бог только знает, выдержат ли осажденные, ибо не имея где взять пороха, уже не стреляют с пушек, а только (огнем) с ружьев обороняются» [6]. Однак, незважаючи на це, за повідомленнями С. Марцинкевича, «замок мужественно обороняется, уже пять штурмов отбили. Трупов вокруг острога масса, которых не хоронят и смрад от них уже препятствует осажденным» [7]. За свідченням джерел, облога Чернігова тривала три тижні [8]. Нарешті замок не витримав її. Монахи, які прибули 19 липня до Путивля з Києва, розповідали путивльському

© Пиріг Петро Володимирович — доктор історичних наук, професор.

воеводі, що в дорозі до міста вони зустріли козаків, що перебували під Черніговом, які й повідомили їх про взяття міста [9]. Криштоф Силич у листі з Вільно від 16 вересня 1648 р. до невідомого адресата також повідомляв про зайняття Чернігова козаками й закріплення їх у ньому [10]. Про це ж засвідчували й анонімні повідомлення влітку 1648 р. з Бихова й Стародуба [11]. За повідомленням тутешнього коменданта від 7 серпня, «взяли его казаки, изморив голодом осажденных» [12]. Помітну роль у справі звільнення Чернігова відіграли козаки Ніжинського полку під керівництвом Шумейка [13].

Згідно з відомостями анонімного кореспондента із Варшави від 2 серпня, сусідні з Черніговом міста також здавались козакам, «выдавая им на муки шляхту католиков»; в одному з них «больше чем 800 шляхты вырублено».

Протягом літа 1648 р. були звільнені від польської шляхти Ніжин, Борзна, Ічня, Батурин, Носівка, Мена, Сосниця, Городня, Козелець, Лоїв, Любеч, Остер та інші міста Чернігівщини [14].

Звільнення здійснював повсталий народ: селяни, «своевольные люди – мещане и мещанские дети из буд будники и всякие люди» [15], які в переважній більшості покозачились [16]. Те, що найактивніше виступали бідніші прошарки населення, підтверджує й літописець Самовидець: «І на тот час туга великая людем всякого стану значним была і наруганья от посполитих людей, а найбільше от гультьяйства, то есть от броварников, винников, могильников, будников, наймитов, пастухов, же любо би який чоловік значний і не хотіл привязатися до того козацького війська, тилько мусіл задля позбитя того насмівиска і нестерпимих бід в побоях на поях і кормах незвичайний, і тиї мусіли у войско приставати до того козацтва. Где по городах, по замках шляхту доставано, где колвек позачинялися билі, то есть: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю» [17].

Однак під час Визвольної війни Чернігів ще довго продовжував бути ареною боротьби з польським військом, магнатами й шляхтою. Становище склалося таким чином, що після Зборівського договору 1649 р. «за рекою за Днепром и на цей стороне Днепра паны и старосты и державцы и урядники в свои именія приехали и владеют по прежнему хто чем наперед сего владел» [18]. Не забули вони й про Чернігівщину. За короткий час влада польських магнатів і шляхти була відновлена тут аж до Глухова й Конотопа. У відповідь на їх повернення населення краю настирливо чинило опір. У 1650 р. на боротьбу із загарбниками досить активно піднялись мешканці Почепа, Стародуба і, звичайно ж, Чернігова. Як засвідчили джерела, «... около де Чернигова и Стародуба и Почепа все мещане забунтовалися и стоят все, собрався в копах. Многие панов своих побили...» [19], незважаючи на те, що чернігівським міщанам польський король Ян Казимир надав після Зборівського миру деякі поступки, не схвалив рішення сеймика Чернігівського й Київського воеводств «собираць двойной подымный налог» з населення [20], звільнивши його взагалі «на 4 года от всяких налогов и торговых пошлин, даже от таможенных...» [21].

Січневий сейм Речі Посполитої 1650 р. поряд із іншими питаннями «обсудил вопрос о генеральной обороне» Чернігівщини й Київщини і з цієї метою «снарядил такую армию, какаю только могла быть создана в то время» [22]. А на початку наступного року Ян Казимир, керуючись рішеннями сейму, що відбувся у грудні 1650 р., віддав наказ про наступ [23], сподіваючись на підтримку литовського князя Януша Радзивілла.

Богдан Хмельницький, будучи впевненим у тому, що нової війни йому аж ніяк не минути, ще напередодні вторгнення польського війська здійснив належну підготовку до відбиття ворога. У січні 1651 р. «у гетмана де в Чигирине была с полковники и с черкасы рада, а на раде приговорилися, что итить им против поляков и литовского гетмана Родивиля» [24].

Вирішальний удар передбачалося завдати ворогові на західному фронті королівським військам. Тому туди були кинуті головні сили Війська Запорозького. Чимало козаків відправилось і на північ, на Чернігівщину, для відбиття литовського війська. Досі головна надія покладалась на північному фронті на Чернігівський полк під

керівництвом Мартина Небаби. «Тот полковник со всем своим полком стоит в Чернигове», – повідомляв у Посольський приказ 30 квітня 1651 р. ігумен Батурицького монастиря Ісіхея [25]. На початку 1651 р. тут було зосереджено 20 000 чол. [26]. А незабаром на допомогу чернігівському полковнику прибуло значне підкріплення: «киевский и нежинский полковники с своими полками» [27]. Богдан Хмельницький відправив у Чернігів частину Чигиринського й Кропивенського полків [28]. Як стверджував П. О. Куліш, сюди прибули також Полтавський і Переяславський полки [29]. У документах є також згадка про те, що до війська Небаби приєдналися й інші полки. Так, у травні 1651 р. «пошли к Гомелю и московскому Новгородку с 15 тысячами, чтобы (добыть) сведения о пограничных войсках» полковники Петро Забла й Окша. А «командует двумя полковниками» Мартин Небаба [30]. «... И татаровя де к ним идут на помощь многие люди...» [31]. Є відомості, що їх прибуло сюди 8000 [32]. За повідомленнями одного з воєначальників литовського війська від 20 липня 1651 р., «в Чернигове копится казачество и там укрепляется, где часто бегают наши (ворожі. – П.П.) разъезды» [33].

Як засвідчують деякі джерела, чисельність козацького війська під Черніговом становила аж 50 000 чол., «потому что в тех местах сошлись поветы многие, и велено выбить (залучити на сторону козаків. – П.П.) всех, только оставит стара да мала» [34].

Цікаво, що при цьому війську перебував і Тиміш Хмельницький – син гетьмана Війська Запорозького, котрого він «придал для счастья и большей значительности» [35]. Те, що гетьман направив сюди свого улюбленого сина, можна розцінити не інакше, як факт його глибокої поваги до Мартина Небаби й схилення перед його талантом і високою професійною майстерністю полковника. Богдан Хмельницький, не без підстав на те, вважав, що саме під керівництвом Небаби Тиміш зможе пройти школу справжнього військового мистецтва, школу загартування, мужності й набути тим самим справжній бойовий досвід, так необхідний для боротьби з ворогом.

У червні 1651 р. семитисячне козацьке військо підійшло до Гомеля [36]. Він був зайнятий Радзивілом і слугував йому важливим форпостом для згуртування сил і генеральної підготовки до наступу на Україну. Ставилось завдання будь-що відбити місто й змусити литовського гетьмана відступити. Однак, незважаючи на відчайдушну боротьбу, на підтримку селян і міщан, взяти Гомель козакам не вдалось. Я. Радзивілл, вдало поєднуючи тактику оборони й наступу свого війська, відправив на допомогу захисникам міста півторитисячний загін під керівництвом Францкевича, який, по суті, й вирішив долю бою на його користь [37].

Невдалою для Небаби виявилась і битва поблизу Ріпок [38], під час якої козацьке військо було вщент розбите ворогом. Козаки, на долю яких випало щастя залишитись живими, відійшли до Чернігова. Радзивілл основні свої сили розташував у Любечі, а частину війська відправив слідом за козаками, що відступали. Маючи значну перевагу в силах, литовський гетьман не втрачав надію, що Чернігів вдасться здобути йому легко й швидко. Крім того, з його обозу, розташованого в п'яти милях від міста, надійшли відомості про те, що чернігівські міщани, боючись бути разом зі своїми сім'ями страченими, декілька тисяч осіб, які «к Небабе собираются начали, имели были выдать (здатися. – П.П.) князю его милости (Радзивілли. – П.П.)» [39].

Один із учасників цієї епопеї у своєму листі з литовського табору під Любечем від 3 (13) липня 1651 р. інформував невідомого адресата про те, що Радзивілл, підійшовши зі своїми воїнами до Чернігова, без возів і обозу, невдовзі впевнився, що «без артиллерии этот город взять невозможно». Тоді князь з допомогою двох гармат заходився розорювати міські вали. Рейтарі впевнено рвалися в бій і, стрибнувши з коней, уже приготувались було до штурму. Але Радзивілл не дозволив їм робити цього й тим часом відправив до Чернігова сурмача для переговорів про здачу міста без бою, закликавши його мешканців «к послушанию». Та чернігівці не прийняли цих умов. І тоді князь розпорядився просунути декілька хоругв свого війська до Десни, за три милі від Чернігова, щоб ті «не давали возможности (бунтующим) собираются вместе и оказывают Чернигову помощь». З Любеча були доставлені «байдаки, пушки и другое военное снаряжение» в надії на те, щоб «с помощью Бога взять Чернигов».

Інший невідомий шляхтич у листі невідомому від 15 (25) липня 1651 р. повідомляв, що в Чернігові «немало недобитков Черниговского полка, также из Нежина, из Борзны, Батурина, Мены и просто со всей Северщины укрепилося, казаков около 40 тысяч есть» [40].

Російський посол Богданов повідомляв свій уряд, що 29 червня «под Черниговом у казаков з гетьманом Радзивиллом был бой, и литовских людей, которые с гетманом Радзивиллом под Чернигов приходили, побили многих, и на бою взяли две пушки огненные да три пушки полковых» [41]. Після цього бою ворог уже не наважився йти на штурм міста. Його подальший шлях вів до Києва, який Радзивілл невдовзі зайняв і пограбував. У вогні пожежі загинула найбільш населена його частина – Поділ [42].

Незабаром під натиском козаків Радзивілл залишив Київ і, з'єднавшись зі шляхетським військом під командуванням Потоцького, рушив до Білої Церкви, де перебував у той час штаб Богдана Хмельницького й зосереджувались головні сили козацького війська. Місто було непогано укріплене, і спроби захопити його штурмом не увінчалися успіхом.

У результаті численних боїв військові сили України значно вичерпались. Богдан Хмельницький змушений був піти на підписання миру. 18 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір. Після цього коронне військо Речі Посполитої окупувало Чернігівщину (як і Брацлавщину). Панська влада відновлювалась на великій частині території регіону. З усією силою розгорнулось безжалісне гноблення підвладного населення, посилювались його грабежі жовнірами.

Усе це викликало хвилю великого невдоволення з боку народних мас і знову привело до вибуху боротьби з іноземним володарюванням. Навесні 1652 р. вся Україна опинилась у вогні нової пожежі. У різних її регіонах одно за одним вибухали повстання, які очолювали вихідці з народу. Непоправного удару завдали козаки полякам під Батогом (22-23 травня 1652 р.). Перемога українського війська піднімала на гребінь хвилю все нових і нових виступів. Повсюдно народ розправлявся з ненависною йому шляхтою. «Того ж часу и року (восени 1652 р. – П.П.) – из Севери, то есть из Стародубова, Почепова, Мглина, Дрокова, жолнеров выгнало посолство сами тих городов, много оных погромивши», – зазначав літописець Самовидець [43].

Однак великою загрозою й небезпекою для України продовжував бути литовський гетьман Януш Радзивілл, який не збирався полишити свої загарбницькі плани й заходився готуватись до наступу. З метою нанесення йому нищівного удару Богдан Хмельницький збирався «с крымскими людьми и с черкасы идти против Родивиля к Могилеву и к Чернигову» [44].

Тим часом литовський гетьман розташував свої полки в білоруських містах Бобруйську, Речиці, Гомелі, Чичерську, Могильові й посилено готувався до наступу на Україну [45].

Знаючи задумки Радзивілла, Богдан Хмельницький не забарився з підготовкою до відбиття ворога. Важливим її плацдармом став Чернігів. Слід зазначити, що гетьман постійно цікавився подіями на північному фронті й забезпечував його відбірними частинами свого війська. Так він вчинив і цього разу. Вирушаючи на боротьбу з королівською арматією, Богдан Хмельницький, на випадок вторгнення Радзивілла, розпорядився залишити «часть войска под Чернеговом, то есть полк нежинській, переясловській, чернеговській противко войска литовского... придавши козакам килка мурыз орди...» [46].

Згідно з вказівками гетьмана, ці полки невдовзі тут і розташувались. Посланець В. Бутурліна Портомоїн повідомляв, що в Чернігові й навколишніх містах було 34 «знамени» Ніжинського полку, сім – Чернігівського, 17 – Переяславського. Під кожним знаменом козаків по 200-300, а інколи й 1000 чол. Загалом у трьох полках на середину червня 1653 р. нараховувалось «запорожских казаков с 20 000 и больше» [47]. Деякі джерела доводять цю цифру до 30 000 [48]. А. В. Шереметев та інші яблунівські воєводи у своїх відписках повідомляли, що «против де Радивиля гетман Богдан Хмельницкой послал 60 000 черкас...» [49]. Крім того, у містечку Дівиці перебували белгородський, кримський, ногайський і очаківський мурзи, з якими було

три татарських «знамени», по 100 чоловік під кожним [50]. Командувачем козацького війська, зосередженого на литовському фронті, був призначений ніжинський полковник Іван Золотаренко [51]. Переяславський полк очолював Іван Іванов [52], Чернігівський – Степан Подобайло [53].

Велика сутичка козаків із військом Радзивілла відбулась наприкінці весни 1653 р. під Любечем, де стояла «черкасская сторожа человек с пятьсот», які підпливли Дніпром, «всех Черкас на голову побили». Але, напевно, цього не трапилось, бо з Ніжина на допомогу козакам прибуло підкріплення, й «полковники де с черкасы пошли ... тотчас против поляков» [54].

Протягом червня боїв тут, за свідченням джерел, не відбувалось. Певний час невідомо було навіть про місцеперебування ставки Радзивілла. Іван Золотаренко відправляв з метою його виявлення ніжинського осавула Кіндрата Волковського, котрий за місяць відвідав багато білоруських міст, але виявити вороже військо йому ніде так і не вдалося. Радзивілл стояв у Гречушні, за 20 миль від Чернігова, а куди пішов звідти, зовсім невідомо [55].

Користуючись цим випадком, Богдан Хмельницький навіть дещо послабив тут оборону: «... полковников с людьми велел... з застави свесть, только де велел быть немногим людям» [56]. Про те, що це дійсно було так, можна гадати й по відписці путивльського воєводи Ф. Хілкова, у якій зазначається, що «... против де Родивиловых людей стоят в Чернигове черкаских 2 полка (а не три, як напередодні. – П.П.), держат меж себя на обе стороны опасенье...» [57]. Але все-таки Богдан Хмельницький сумнівався, не вірив, щоб «он, Родивилл, безвесно на них, черкас, не пришол» [58]. Про те, що гетьман і його канцелярія були немало стурбовані цілком можливим нападом Радзивілла, свідчить хоч би той факт, що в листопаді 1653 р. Іван Виговський в адресованому на ім'я Івана Золотаренка листі не без підстав наказував полковникові посилити пильність і стояти на кордоні з великою обережністю [59]. Цілком вірогідно, що саме з цієї нагоди Золотаренко їздив на аудієнцію до Хмельницького [60]. Документи кінця листопада 1653 р. підтверджували, що дійсно «поляки и литва» збирались «по першому зимнему пути под Новгородок-Северской и под иные козацьи городки приходить войною» [61]...

Ворожі напади на Чернігівщину здійснювались іще протягом тривалого часу. Та ніхто не наважився вже зазіхнути на Чернігів [62].

Політико-адміністративне становище

На території України, що звільнялась у ході війни середини XVII ст. від гніту польсько-шляхетських поневолювачів, формувался полковий адміністративно-територіальний устрій. Важливе місце в ньому займав Чернігівський полк, центром якого був Чернігів.

Як правило, полки утворювались шляхом поділу повітів, що входили до складу воєводств, на дрібніші в територіальному відношенні частини. Формування Чернігівського полку відбувалося дещо іншим шляхом. Тут цей процес мав певну специфіку. Повіт не поділявся на полки, а, навпаки, до складу полку було включено аж дев'ять округів: Чернігів, Вересоч, Слабин, Седнів, Городню, Борзну, Батурина, Мену, Сосницю [63]. У той же час деякі волості Чернігівського воєводства, як наприклад, Новгород-Сіверська й Почепська, не ввійшли до складу Чернігівського полку [64]. Встановлена згідно з Зборівським договором демаркаційна лінія, що визначала територію Запорозького Війська, залишала ці волості поза козацькими володіннями, включивши до них південну частину Чернігівського воєводства по річку Снов [65]. Чернігівський полк займав територію по річці Десні до р. Сейму [66].

Полки поділялись на дрібніші одиниці – сотні. У Чернігівському полку наприкінці 1649 р. їх було сім: Чернігівська полкова, Борзнянська, Бахмацька, Батурина, Конотопська, Сосницька, Івангородська [67]. У деяких джерелах і дослідженнях згадується про наявність у цьому полку Седнівської сотні, до якої входили в 1648 р. Городня й Вихвостів. Маємо також відомості про існування в початковий період Визвольної війни Менської, Ройської, Стольненської сотень [68]. М. С. Грушевський

нараховує в Чернігівському полку 10 сотень, поділяючи на три на підставі великої кількості козаків (310 чол.), Чернігівську полкову сотню й виділяючи окрему сотню загорівців у Борзнянській [69].

У ході Визвольної війни кількість і склад сотень у полках неодноразово змінювались. Це стосувалось і Чернігівського полку. У 1650 р. він налічував шість сотень [70], а в 1654 р. до нього входили лише Чернігів, Седнів, Слабин, два «пустых города»: Любеч і Лоїв [71].

На чолі полків стояли полковники. Прославленими керівниками Чернігівського полку були Мартин Небаба, Степан Пободайло [72].

Поряд із численними суто військовими обов'язками до функцій полкових зверхників входило також вирішення ряду завдань адміністративного характеру на території свого полку, що зводились до розподілу земель, які перебували до цього у володінні польських магнатів і шляхти, визначення обов'язків селян і міщан у стосунках із полковою старшиною, організації фінансових, судових справ тощо [73].

У своїй діяльності полковники підкорялись вищестоячому органу – старшинській раді й безпосередньо гетьману. У випадку невиконання полковниками наказів і розпоряджень гетьмана, він засуджував і суворо карав їх за це. Так, у 1650 р. зверхникові Чернігівського полку Мартину Небабі Богдан Хмельницький із нотою докору писав: «Много от ваших сторон непригожие вести писаны и всегда исходят ни от кого, токмо от тебя единого. Знатно, что еще войсковых дел не знаеш» [74]. Він звинувачував полковника в тому, що той не стримує своєвільників, і погрожував: «А если ты этого смотреть не будешь, а будешь с ними заодно ... то и ты сам одного наказания с ними будешь достоин!» [75]. Однак часто в складних умовах війни щоразу могли виникнути найрізноманітніші непередбачені ситуації, вихід із яких часто був пов'язаний із самостійними рішеннями й діями полковників. Так, згаданий уже Степан Пободайло після підписання в 1651 р. відомого Білоцерківського договору повністю самостійно здійснював власну політику щодо шляхти. Не бажаючи виводити з території Чернігівщини війська й повністю підтримуючи антишляхетські виступи селян [76].

У сотнях військово-адміністративні функції здійснювали сотники. У Чернігівському полку, за даними на 1649 р., сотниками були:

Борзнянська сотня – Пилип;
Бахмацька – Панько Омелянович;
Батуринська – Степан Окша;
Івангородська – Онисій Дорошенко;
Конотопська – Іван Рибальченко;
Сосницька – Михайло Жураковський [77].

У середині й другій половині XVII ст. на Чернігівщині зберігалась дія Магдебурзького права [78]. Російський уряд після Переяславської ради підтвердив його спеціальними грамотами містам. Дві підтверджувальні грамоти отримав і Чернігів (26 червня 1655 р., 1687 р.).

На чолі міст із Магдебурзьким правом стояв війт. Він засідав спільно з бурмистрами, райцями й лавниками в магістратському суді. У Чернігові таку посаду займав, наприклад, Іван Скіндер, який, згідно з універсалом Богдана Хмельницького, мав такі права: «местом радити і правити і волосчанами здавна до міста належачими... І їх судити, порядки винайдовати». Але в зв'язку зі зміцненням політичних позицій старшини судові функції переходили до її рук.

Згодом Іван Виговський заборонив полковникам втручатися в магістратські суди. Гетьман Брюховецький у 1663 р. заборонив чернігівському полковнику мати будь-які претензії на війтівські землі. А Дем'ян Многогрішний у 1669 р. наказав чернігівському полковникові не заважати війту «править» над любецькими міщанами. Велика робота щодо зміцнення основ самоуправління в Чернігові була проведена гетьманом Іваном Самойловичем, який у 1672 р. підтвердив Чернігову всі права й привілеї, подаровані раніше польськими королями на село Петрушин, міські озера, землі волок 30, два млини – на річках Білоусі й Стрижні, перевоз, а також підтвердив права на землі – 20 волок для війтівства, 20 волок для бурмистрів, чотири волоки для

писаря. Іван Мазепа на прохання чернігівського війта у 1687 р. підтвердив порушені було полковником Лизогубом попередні права міста, зокрема, звільнив цехових від послушенства полковнику й залучив їх до міської організації. Однак Мазепа в подібних випадках проводив не до кінця послідовну політику. Особливо це виявилось у питанні відстоювання містами прав на земельні й сільські володіння. Крім того, в період його гетьманства найчіткіше виразився процес загострення боротьби Чернігова із місцевою старшинською владою [79].

У цих умовах чернігівський війт від імені міщан міста звернувся з «челобитьем» до російського уряду, у відповідь на що в 1690 р. царі Іван та Петро видали грамоту, згідно з якою козакам заборонялося брати підводи й залучати до робіт селян сіл Петрушина й Хлібниці, що належали до Чернігова; полковникам володіти міським млином, примушувати працювати міських ремісників, брати з міщан підводи, втручатись у магістратські суди. Грамота забороняла також всіляким переїжджим начальним людям брати в міщан підводи, а місцевим начальним людям відбирати в них землі й угіддя.

Після Переяславської Ради 1654 р. на Чернігівщині впроваджувалось воєводське управління. Воєвод із Росії тут чекали в Ніжині й Чернігові [80]. Загалом становище було спокійне, і населення готове було прийняти російських представників. Коли стало відомо, що в край для введення воєводського управління прибуде князь Олексій Микитович Трубецькой, «вся чернь обрадовалися было, желаючи того, чтоб уж имели единого государя и до кого склонятся».

Російські воєводи прибули до Чернігова 1659 р. Документи зафіксували їхні прізвища. Так, наприклад, у 1668 р. згадується стольник Андрій Васильович Толстой, у 1673 р. – стольник князь Семен Андрійович Хованський і Никон Чаплін [81]. У джерелах знаходимо також відомості про чернігівських воєвод Володимира Дмитровича Долгорукова [82], Андрія Івановича Леонтьєва [83], Семена Колтовського [84], Данила Трохимовича Наумова [85], Михайла Васильовича Кропоткіна [86], Богдана Федоровича Полібіна [87] й ін.

Передбачалося, що російські воєводи будуть «ведати... городовые крепости, и осады, и осадных людей, и оберегать от неприятельских приходов» [88]. У статтях Юрія Хмельницького 1659 р. зазначалось: «В Малороссийских городех, в Переяславле, в Нежине, в Чернигове, в Брянславле, в Умани быть Царского Величества Воеводам с ратными людьми для обороны от неприятелей» [89].

Заборонялося будь-які втручання воєвод у справи місцевого самоуправління, що підтверджувалось царським урядом спеціальними грамотами, які отримав і Чернігів. Одержали воєводи й такі настанови: «в войсковые права и вольности не вступать; а которые Воеводы и ратные люди будут в Переяславле, в Нежине, и тем быть на своих запасах, а в Киеве и в Чернигове и в Брянславле владеть Воеводам маестностями теми, которые принадлежали к воеводствам преже сего; а в Полковничьи поборы Воеводам не вступатся, а кто учинит какое насильство, и тем чинить наказаніе, и Государевым ратным людям на дворах ставитца у всяких жителей, опричь Казаков; также и подвод под Посланников и под Гонцов у реестровых Казаков не имать у городских и деревенских жителей» [90].

Як уже зазначалось, у міста, де були російські воєводи, прислали ратних людей. Згідно з царським указом від 20 вересня 1665 р. начальнику Малоросійського приказу боярину Петру Салтикову, в Чернігові передбачалося бути стрільцям «2-м приказом, а в приказе по 400 человек» [91]. Гетьман Іван Брюховецький просив у 1666 р. розмістити в Чернігові 1000 ратних людей. Цар розпорядився «ратным людям быти» в місті 1000 чоловік піших і 200 чоловік кінних.

Ратні люди, як правило, розташовувались по «казачьим и по мещанским дворам», і лише в Чернігові (а також у Ніжині) за наказом царя для них були зведені «особные» двори. Коли Дем'ян Многогрішний на підставі царського указу дав розпорядження чернігівському полковнику «места уступить» для поселення нової партії ратних людей у межах верхнього міста, Іван Лисенко від імені населення міста просив гетьмана, «дабы им о том никакова насилья не чинил и их с старожитных мест

... не изганыял». 12 серпня 1671 р. гетьман покірливо прохав Олексія Михайловича задовольнити це їх бажання.

Питаннями утримання ратних людей займався Малоросійський приказ. Він мав забезпечувати їх хлібним постачанням. Так, у 1663 р. ратні люди Чернігова отримали «418 осмачек ржи, 3 476 чети брянские меры ржи ж». За повідомленням із Малоросійського приказу, в 1669 р. у Чернігів, Ніжин, Київ і Переяславль було відправлено 22 091 четі, у 1670 р. – 12 910 четі з осьминою й з четвериком [92].

Постачальником хліба для ратних людей була й Україна. 25 січня 1665 р. Іван Брюховецький зобов'язував на підставі царського указу постачати хлібні запаси ратним людям Чернігова, а також Ніжина, Переяславля й Києва [93].

Восени 1665 р. Р. Ракушка-Романовський скаржився Брюховецькому, що хліба хочуть всі ратні люди, й «Бог знает, естли то все с одних мелниц имеет быти». Але разом з тим він доповідав гетьманові, що на «сю четь» вже розрахувався з воєводами в Чернігові й Ніжині [94]. Повідомляв Ракушка-Романовський про це й наказному гетьману Данилу Єрмоленку: «в Чернигове и в Нежине при воеводах ... выдал я запасу против статей: стрелцам и начальным людям на три месяца, учав от сентября» [95].

Згідно зі статтями Батуринського договору, хлібні запаси з млинів для воєвод і ратних людей збирались в Україні таким чином: «с мелниц казатцких, которую плотину міром делают, и с тое мелницы одна половина розмеру на казака, а другая половина на ратных людей. А с мещанских и с мужицких две мерочки на ратных людей, а третью тому, чья мельница» [96]. На випадок, коли хліба, зібраного з млинів, виявиться недостатньо, передбачався збір стації з міщан і «поселян», «чтобы исполнить сбор хлебных запасов» [97]. Ратні люди, які перебували при гетьману, повне утримання одержували з його «пожитку». Цар зобов'язував гетьмана «поить и кормить» їх і «одежду давать» [98].

Хліб для чернігівських ратних людей боярин і воєвода Петро Васильович Шереметев у 1666 р. «велел... собирать» із чернігівських, менських, сосницьких і понорницьких млинів; а поки цей хліб зберуть, він дав вказівку «солдат и стрелцов кормить мещаном» [99].

Царський уряд намагався знаходити резерви для отримання ратним людям хліба. У Чернігові він виділив їх із прибутків кухлевого двору. Як повідомляв воєвода Богдан Полібін, у місті з 24 грудня 1692 р. по 24 грудня 1693 р. від «продажного питья» було отримано 150 руб. прибутку й на всі ці гроші «ратным людям Черниговского жилого полку салдатом і стрелцом куплено хлеба». За час із 24 грудня 1693 р. по 24 грудня 1694 р. на кухлевому дворі мали 160 руб. прибутку, який також пішов на придбання хліба [100]. Всього на виручені гроші купили 1364 четі жита, якого, за підрахунками воєводи, мало вистачити на два роки [101]. Виходячи із важкого становища, воєвода Д. Т. Наумов у 1680 р. змушений був купувати хліб для ратних людей «ис черниговских... даходов».

Ратним людям видавали також грошову платню. 14 квітня 1663 р. у Чернігів з цією метою було відправлено 1700 рублів [102]. У 1669 р. чернігівські ратні люди отримали 654 рублі, по 2 руб. на кожную особу [103]. Д. І. Трофимов, вступаючи в 1680 р. на посаду чернігівського воєводи, прийняв від свого попередника С. Колтовського 1671 руб. 10 алтин 5 денег, надісланих «на жалованя» [104]. У цьому ж році ратним людям Чернігова видано 323 руб. 31 алтин 5 денег [105].

Цікаво зазначити, що трубчевським стрільцям, які перебували на службі в м. Чернігові, видача грошової винагороди не передбачалась, бо замість неї «даны им в Трубческу земли» [106]. Воєвода Д. Наумов прохав царя про встановлення для цих стрільців продовольчої норми «по полу осмине ржи члвку да по гривенке соли на месяц» [107].

Проте слід зазначити, що грошову платню й хліб ратним людям у ряді випадків видавати не поспішали, а якщо й давали, то з затримками, часто дуже великими [108], що викликало з боку їх справедливі незадоволення й скарги. Так, наприклад, стольник і воєвода Андрій Толстой навесні 1666 р. повідомляв П. В. Шереметеву в Київ, що «черниговские солдаты и стрелцы били челом великому государю с плачем

великим, что они умирают голодною смертию и пить есть нечего, а хлеба им в Чернигове не дают» [109].

Нелегко доводилось трубчевським солдатам, які перебували в Чернігові протягом тривалого часу. Вони вже дуже хотіли додому. І в чолобитній від 5 лютого 1680 р. солдати переконливо просили царя, щоб він «пожаловал» їх за «за многие службы и за осадное и за положное терпенье велеть им свою ... службу служить в Трубчевску попрежнему, а впредь бы им служить в Чернигове переменяясь с трубчевскими стрелцами» [110].

Невдовзі на місце відпущених за вказівкою Олексія Михайловича солдат із Трубчевська прибули 200 стрільців і було наказано «впредь им салдатом быть на... службе с переменю погодно с теми ж стрелцами» [111]. Ратним людям, які служили в Чернігові «без от пуску», дозволялось «итти» в Путивль [112].

Виплата грошей затримувалась із різних причин. Інколи перепоною цьому були об'єктивні фактори. Так, ратним людям, які перебували на службі в Чернігові, навесні 1680 р. гроші не були доставлені тому, що «за полою водою поехать было с Москвы немочно» [113]. Крім того, становище справ ускладнювалось нестійкістю курсу мідних грошей. За повідомленням стольника Осипа Коковинського від 12 липня 1662 р. цареві, «денежной казны медных прислано в Чернигов восемь тысяч рублей и та ... казна вся вцелю, не емлют ни за что» [114].

Як уже зазначалось, одним із головних завдань російських воєвод і ратних людей був захист українських міст від посягання з боку ворогів. Хоч ратні люди самі перебували в дуже складному становищі, але це своє завдання вони «исполнили более или менее блистательно» [115]. Українське населення прийняло їх за реальну силу, здатну врятувати його від частих ворожих нападів.

Навесні 1660 р. в Ніжин на допомогу полковнику прислано із Путивля 800 ратних людей. 25 березня того ж таки року Василь Золотаренко прохав Олексія Михайловича додати «государевых ратных людей» і в Чернігів [116].

У 1662 р. чернігівський полковник, війт і бурмистр звертались до воєводи, щоб він просив царя прислати в Чернігів ратних людей для захисту міста від ворога, «а будет де ... своих великого государя ратных людей в Чернигов не пришлешь и их ... от неприятелей не оборонишь, и неприятельские полки больше под Чернигов подступят, так де уж им против неприятелей и стоять будет не в мочь» [117].

Іван Брюховецький під час перебування в 1666 р. в Москві просив царя, щоб «воеводы из ... всех городов гетману и войску на неприятелей помочи и силу давали» [118].

Навесні 1669 р. чернігівський архієпископ Лазар Баранович звертався до Олексія Михайловича «пожаловати велети на защищение Малороссийских городов... царского величества ратных людей прислать». 8 травня цар пообіцяв направити невдовзі на Україну князя Г. Г. Ромодановського з ратними людьми [119].

У 1672 р. Олексій Михайлович відправив укази боярину Г. Г. Ромодановському, думному дворянину І. І. Ржевському (Ніжин), а також у Чернігів, згідно з якими зобов'язував воєвод, «смотря по вестям», давати «на оборону» від ста до двохсот ратних людей [120].

У жовтні 1672 р. ніжинський протопоп Симеон Адамович, звертаючись до царя за допомогою для відбиття турецько-татарської агресії, просив: «... Прибавляйте сил в Киев, в Переясловль, в Нежин и в Чернигов...» [121].

Наприкінці того ж таки 1672 р. у відповідь на подібне прохання гетьмана Івана Самойловича Олексій Михайлович розпорядився відправити воєводами в Україну досвідчених у військовій справі людей. У Чернігів було призначено князя Семена Андрійовича Хованського та Івана Ієвлевича Чапліна [122].

Російські воєводи зі своїми ратними людьми брали найактивнішу участь у відбитті польської й татарської агресії в Україні, наводячи «военные страхи на противников» [123]. Часто вони піднімались на боротьбу спільно з козаками полків із Чернігівщини [124]. І жителі українських міст раділи прибуттю воєвод і ратних людей, бо «от неприятелей учили быть безопасны» і «учало быть везде смирно» [125].

Малоросійський приказ, постійно піклуючись про забезпечення українських міст озброєнням, відправив у Чернігів 1669 р. 200 пудів свинцю й 100 пудів фітілю, а воєвода Андрій Васильович Толстой передав козакам декілька гармат [126]. Наступного року в місто було відправлено чотири мідні піщали [127].

Воєводи займалися питаннями міського господарства. Про діяльність їх у цьому напрямку засвідчує царська грамота від 30 листопада 1666 р. воєводі м. Чернігова А. В. Толстому. Олексій Михайлович зобов'язував його «очистити» для розміщення посланників і «приезжих» людей старий з'їжджий двір, а козакам наказати «ставитца» й «полонянников держать» на новому з'їжджому дворі. Утримувати прибулих людей воєвода мав «по своему рассмотрению».

Із відписки Олексію Михайловичу чернігівського воєводи Семена Колтовського (1680 р.) дізнаємось, що він контролював у місті діяльність кухлевого двору. Воєвода забороняв цідувальникам займатись кражею, реалізацією «худова вина ис подмесом». Під час продажу спиртних напоїв в роздріб він зобов'язував використовувати «вместо кружек фарты». С. Колтовський інформував царя також про те, що за п'ять місяців перебування його в Чернігові від їх продажу було отримано 116 руб. 22 алтин 4 деньги [128]. Показник досить гарний [129].

До обов'язків чернігівського воєводи входило регулювання в місті підводної повинності [130].

Воєводи вирішували й різноманітні питання майнового характеру. Так, настоятель Чернігівського Борисоглібського собору Гаврило Алешкович 21 червня 1666 р. звертався до Олексія Михайловича, щоб він дав розпорядження стольнику й воєводі А. В. Толстому закріпити за священником «з братією» їх право на володіння двором «со всяким строенем» колишнього чернігівського полковника Аникія Силича, зробивши відповідний запис у книгах. Цю вказівку воєводою було виконано [131].

Не слід забувати про те, що воєводи виражали передусім інтереси панівних станів, представниками яких вони були самі. Поступово вони почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове населення, обклавши його податками й повинностями; від них були відправлені «і в менше места» прикажчики, «цдловалнщики», люди «для збору торговых і ярмарковых пошлин от всех, особливо же на граждан и посполитых людей наложены подате от плуга и от коня» [132].

Воєвода Толстой, прибувши в супроводі 1200 ратних людей до Чернігова, також привіз із собою осіб, які повинні були збирати податки й переписувати з цією метою населення [133]. «Для выживления» чернігівського воєводи Гната Волконського та голови стрільців Олексія Подгопкіна збирали податки з оншовських, напоровських, халявинських, великовіських і краснянських селян» [134].

Невдовзі виявилось втручання воєвод у полковницькі побори. Коли навесні 1666 р. Роман Ракушка-Романовський відправив своїх людей для проведення хлібного збору з млинів Менського, Сосницького й Понорницького повітів, чернігівський воєвода А. Толстой у цьому їм відмовив «и присылает своих сборщиков, не описався с боярином и гетманом с Иваном Мартыновичем Брюховецким и с ним войсковым подскарбием» [135]. Аналогічно поступили й інші воєводи [136].

У результаті таких дій воєвод у конфлікт із ними та ратними людьми вступала старшина й інші представники панівних станів України. Загострилися відносини місцевої знаті з воєводами і в Чернігові. Так, чернігівський полковник Василь Ігнатович «учал делать выводы и роскати прибавочніе» для того, щоб «у ратних людей води отнять и всякую тесноту учинить» [137]. А Леонтій Полуботок загородив плотиною на річці Стрижні «водяной произд», по якому в фортецю доставлялись хлібні припаси, «и поставил мельницу а в том месте и на той реце мельниц преж сего огнюдь не бывало» [138].

Для попередження подібних випадків знадобилося царське втручання. В указі Олексія Михайловича, що з'явився в зв'язку з цим на адресу гетьмана, старшини і всього Війська Запорозького, зазначалося: «Чтоб тую мельницу знесть и плотину роскопать у Чернегова потомуж отлатать и вперед на реках где ездък городам водяной путь, тут плотины не делать, и мельниц не ставить, чтоб в том утеснения царского

величества людем, в Малороссійских городех небыло, и водяной путь для провозу хлебних запасов был чист» [139].

З метою зміцнення свого становища й боязні втрати влади гетьман І. Брюховецький у 1668 р. розпочав проти воєвод війну, став «воевод от негож самого введенных убивать» [140]. Багато воєвод загинуло. У Чернігові, Ніжині й Переяславлі вони «по крепостях одержалися» й залишилися живими, хоч міста були зруйновані [141]. У Чернігів на допомогу воєводі прибув із військом князь Ромодановський. Частина міста була спалена. Воно так постраждало, що уряд змушений був з часом на сім років звільнити його населення від всіляких податків і повинностей [142].

Плани розправи з російськими воєводами й ратними людьми виношував Дорошенко. Однак робити цього ніхто вже не наважився [143]. Інститут російських воєвод в Україні продовжував функціонувати й надалі. «Навсегда» залишався воєвода в Чернігові. В документах підкреслювалось головне завдання російських воєвод: «быть для обороны от неприятелей» [144].

Соціально-економічний розвиток

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. відкривала перспективи для соціально-економічного розвитку лівобережних міст. Важливе місце в цьому процесі належало Чернігову. За даними перепису 1666 р., 32% його міщан займалися ремеслами й промислами. Кількість ремісників за спеціальностями виглядала таким чином: чоботарів – 15, кушнірів – 11, шевців – 10, шкіряників – 4, ремісників без зазначення спеціальності – 4, шабельників – 3, котлярів – 3, ткачів – 2, гончарів і бондарів – по одному [145]. Ремісники об'єднувались у цехи. Управління цехами здійснювали цехмістри, а до складу їх працівників входили цехові, підмайстри, учні.

На підставі норм Магдебурзького права цехами, як правило, видав магістрат. Його завдання стосовно них зводились до наступного: «Градские урядники над цехмистрами всяких цехов яко и цехмистры над своими братьями цеховыми должны смотреть, чтоб никто учеников своих и других какого ни есть художества совершенно не изучившиися в майстри не производили, инако же если бы от такого неискусного майстра учинился кому в чем чрез его неискуство убиток и порча, тое истцу цехом награждать имеют».

Джерела засвідчили організацію в Чернігові цехів із дозволу міщанської влади: «Ми Григорий Иванович Яхимович войт, Григорий Олешкович сего року Бурмистр зо всею радою Пани Бурмистри и пани Раицами месчани Чернеговскими упатруючи то, аби яко найбільшей порядок в месте том Чернегови был и яко наболшою осадою людми тое место приоздoblено туда ж стосуючися до привилею от их милости королей Полских тому месту наданных и конфирмацей их Милости панов Монархов нами счастливо пануючих за горливым старанем Петра Пугачевича цехмистра и всего товариства их в цеху том найдуючихся позволяемо, иж от сего часу цех и братство шаповалов, пилсников, коцников, панчошников и рукавичников пилсняных за вичисте в Чернегове закладаем и утверждаем и моць оним даем, аби порядок вшеляки добри в цеху своем мели».

Протягом тривалого часу монополію на виробництво продукції утримував гончарний цех Чернігова. Однак у 1686 р. чернігівський полковник дозволив виробляти й продавати посуд і гончарам, які приїздили до міста. Останні зобов'язані були заплатити цеху певну суму грошей [146].

Монопольне право того чи іншого цеху на заняття певним видом діяльності розповсюджувалось як на ремісників міста, в якому функціонував певний цех, так і на приїжджих ремісників, які мешкали в сільській місцевості поблизу нього. Зокрема, гетьманський універсал указував на залежність сільських ремісників від об'єданого чернігівського цеху шаповалів, шкарпетників, пивоварів, коцників і рукавичників [147].

Зазначимо, що прагнення цехів до забезпечення монопольного права на заняття якимось видом ремісничої діяльності було одним із їх важливих завдань. Але в результаті своєрідності соціальної структури населення лівобережних міст, у тому

числі й Чернігова, і підкорення її різним владам його не завжди вдавалося вирішити.

Слід зазначити, що монополне право цехів на виготовлення певного виду продукції й обмеження діяльності позацехових ремісників сприяло консервації цехової організації праці, стримувало виробничу ініціативу ремісників. Останнє в свою чергу гальмувало процес переростання ремесла у вищі форми виробництва. Однак це був об'єктивний процес суспільного розвитку. Залучення ж до цехового виробництва нових робочих рук зумовлювалось необхідністю збільшення кількості продукції, що виготовлялася цехами, у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин та зміною в розміщенні професійних сил [148].

Цехи Чернігова включали в себе майстрів різних спеціальностей, функціонуючи, таким чином, як багатопрофільні й багатолюдні організації. Так, у одному з цехів міста працювали одночасно ковалі, колісники, конвісари, золотарі, колодії, мечники, склярі, римарі, токарі, мельники, теслярі і т. д. «Выпись из книг Черниговской ратуши» за 1674 р. згадує про функціонування в місті цеху, в якому об'єднувались шевці й кушніри. Його цехмістром був Яско Федорович [149].

Ремісників різних спеціальностей об'єднували цехи й інших міст України, а також Білорусі, Польщі, інших країн [150]. Причини цього в історичній науці пояснюються по-різному. Одні вчені зв'язують їх зі зміною мети цехів, з існуванням великої кількості позацехових ремісників (у таких умовах цехові ремісники мали розраховувати як на свої привілеї, так і на чисельність) [151], О. П. Ігнатенко й В. М. Кулаковський – з існуванням в окремих ремеслах малої кількості ремісників та неможливістю в зв'язку із цим організувати ними свій цех [152]. Польський вчений М. Маловіст вбачає в цьому явищі можливість розвитку капіталістичної кооперації [153]. Таку ж позицію щодо цього займає В. Й. Борисенко. О. С. Компан вважає, що «саме таким явищем на Заході в XIV-XV ст. була концентрація цехових організацій» [154].

Інкони на Лівобережній Україні в одному цеху об'єднувались ремісники міст і навколишніх сіл [155], що засвідчує про відсутність у лівобережних цехах станової замкненості. Не складає винятку в цьому плані й Чернігів. Подібне практикувалось, зокрема, в чоботарському й ковальському цехах міста, до яких мали входити, крім місцевих, і сільські ремісники, вносячи в братську скриньку певну грошову суму. Останнім дозволялося виготовляти свою продукцію й продавати її лише за таких умов [156].

Це явище О. С. Компан пояснює неконкретністю, нечіткістю, розпливчастістю організації економіки в містах України, наближенням міського життя до сільського, а також можливістю виконання ролі осередків розвитку ремісничого виробництва в Україні селами [157].

У джерелах є відомості про існування в Чернігові братств. Зокрема, вони згадують про існування в 1689 р. об'єднання «в цеху и братстве» пивоварів, шаповалів, шкарпетників, коцників і рукавичників міста [158]. Ці організації мали чітко виражену економічну природу [159]. У другій половині XVII ст. головною метою своєї діяльності вони вбачали як у посиленні впливу церкви на життя цехів, так і в зміцненні становища місцевої верхівки [160].

Цехам надавалися певні пільги. Полковнику й козакам, які проживали в Чернігові, заборонялося збирати з ремісників будь-які побори й, крім того, дозволялося «майстеровим людем, всех цехов ничего как на полковника так і на инних людей, нинакого безденежно ничего неделати» [161].

Важливе місце в системі соціально-економічних відносин Чернігівщини другої половини XVII ст. належало промислам. Досить поширеною галуззю господарства тут був борошномельний промисел [162]. Переписні книги 1666 р. зафіксували функціонування у Чернігові 14 млинів. Як правило, вони належали найзаможнішим верствам населення міста та монастирям. Власниками млинів були окремі представники духовенства. Так, наприклад, єпископ Чернігівського кафедрального монастиря мав млини на ріках Стрижень і Ворбка [163]. Міцні позиції займав у борошномельному промислі ігумен Ніжинського монастиря А. Акимович [164].

Монастирі та окремі представники духовенства з метою збагачення дозволяли

споруджувати на своїх землях млини старшині, заможним міщанам і козакам. Так, наприклад, Лазар Баранович, надаючи в 1690 р. «знатному обывателю» воронезькому Лазарю Матвієвичу право на будівництво на річці Івоті млина «власным своим коштом», зобов'язував його згодом половину «розмеров мелницких до двору нашего пастырского» віддавати [165]. Від показанщини й «помолещизны» Лазаря Матвієвича звільняли [166]. Архієпископ Феодосій Углицький, дозволивши тому ж Лазарю Матвієвичу в 1694 р. «в грунтах наших катедральных» під селом Пограбками на р. Івоті «греблю сыпати» й будувати при ній млин із винницею, вимагав від нього за це сплати «до катедры» 200 червоних золотих [167].

Коли до І. Самойловича дійшли чутки про затримку в наданні млинової частини ігумену Чернігівського Іллінського монастиря козаками – власниками млинів, розташованих на землях цього монастиря, гетьман у 1679 р. суворо наказував, щоб «кождый ведаючи о таковой воле нашей, не толко в монастырских маетностях, но и во всяких держанях... кроме мелницкое части третей, прешкоды не чинил, и двох частей державци належных з млина не забирал» [168].

Власниками млинів були й посполиті: «Сколько ни есть мелниц в украинских городех и в полках, и то мало не все козацкое волное, хотя... есть и посполитых людей», – зазначав у 1677 р. І. Самойлович [169].

П'ять млинів (Білоуський, «Горілий», Рижківський, Грицьків і Попівський, що на річці Стрижні), дав у 1650 р. «всему месту» Чернігову полковник Мартин Небаба [170].

Врахувавши просьби війта, бурмистрів і всього магістрату чернігівського, Іван Брюховецький на «росходи ратушніе публичніе» в м. Чернігові надавав погорілівський млин на два жорна й «ступи в себе меючий» на річці Білоусі. Гетьман попереджав місцевих полковника, отамана й ревізорів військових, щоб вони в утриманні цього млина «жадное перешкоды и трудности нечинили и чинить неважилися под воисковим каранем» [171]. Права чернігівської ратуші на зазначений млин були підтвержені згодом й іншими гетьманами, зокрема Іваном Самойловичем [172].

Чимало млинів на Чернігівщині належало війтам. Чернігівський війт Іван Скіндер мав кувечицький млин. Богдан Хмельницький 8 листопада 1649 р. надав йому «для обисти Его» Лопатинський та Застриженський млини [173].

За даними переписних книг 1666 р., чотири млини належали в Чернігові козакам [174].

Гетьманська адміністрація й царський уряд були зацікавлені заняттями борошномельним промислом у масових масштабах, вбачаючи в цьому «дело доброе» [175], адже отримували немалі прибутки – «розмеровіе приходячіе пожитки», як зазначалось у тогочасних документах [176]. У статтях гетьмана І. Брюховецького записано, що «мельницы мещанские и мужичьи, oprичь им третей мельной (мельничной?) мерки в государеву казну подлежати должны» [177].

Саме це мав на увазі чернігівський полковник Лисенко, дозволяючи в 1669 р. К. Речичанину збудувати млин на річці Березній. Будучи зацікавленим в отриманні в майбутньому великих прибутків від цього млина, полковник перші півтора року звільняв власника від внесення йому «датков» [178]. Надалі у зв'язку із зміцненням влади старшини й посиленням експлуатації нею народних мас у складі власників млинів відбулись істотні зміни. Із 350 млинів, зафіксованих у 1754 р. на річках Чернігівського полку, міщанам належало лише два млини; монастирських млинів було 37, старшинських – 309 [179]. Ці зміни стосувались і полкового міста Чернігова.

У другій половині XVII ст. Чернігівщина займала одне із провідних місць у розвитку гутного промислу в Україні, зв'язаного із виробництвом скла. На території Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків функціонувало понад 20 гут. Найчастіше власниками їх були заможні люди, у тому числі й мешканці Чернігова. Так, наприклад, у Синявській сотні, за свідченням старожилів, «слобода Гута поселена полковником Чернеговским Евфимом Лизогубом... на волной земли при Гуте полковой, которою Гутою, як тот полковник Лизогуб, так по нем и Полуботок, полковник, владел до гетманства Скоропадского». Яків Лизогуб 17 лютого 1705 р.

за 14 коп. купив «в вечную посессию» Брецьку гуту в Криштофа Буки. Разом із нею Лизогубу відійшли ниви, сінокоси, лісок [180].

Володіли гутами монастирі. Так, у селі Неданчичах існувала «архіерейская гута», яка спочатку належала Григорію Юхимовичу Кривописі, а в нього згодом була куплена Чернігівською кафедрою. Належність гуті останній гетьман І. Мазепа підтвердив універсалом від 1701 р. [181]. Напевно, Чернігівському Троїцькому Іллінському монастирю належала гута в с. Бреч, бо згадки про неї відклалися саме в документах цього монастиря за першу половину XVIII ст. [182].

На гутах використовувалась наймана робоча сила, у ролі якої виступали й селяни [183], відбуваючи «всякую подданническую роботизну». Виробничий процес здійснювався на основі чітко окресленої спеціалізації праці. Це дає підстави вважати гуту зазначеного періоду підприємствами мануфактурного типу на ранній стадії їх розвитку [184].

На Чернігівщині було розповсюджене добування поташу, незамінного у виробництві селітри, скла, фарб, мила, парфюмерії. Цей процес здійснювався на спеціальних заводах – будах. Багато їх мав, зокрема, Лазар Баранович. У 1666 і 1668 роках священник вивіз на продаж в один лише Архангельськ 462 бочки поташу [185]. На будах багатьох промисловців застосовувалась наймана праця.

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі значних темпів розвитку набирало металургійне виробництво, що було викликано гострою необхідністю в задоволенні потреб тогочасного господарства й війська залізом. Випускали його, як правило, в руднях. Зосереджувались ці підприємства переважно в Сіверщині. Деякими з них іще з довоєнних часів володіли шляхтичі. Зокрема, власником підприємства на р. Ворзні в Чернігівському полку тривалий час був Олександр Россудовський. Однак, за переписними книгами 1666 р., його «маятность села и деревни и рудня» значаться «за великим государем». Пізніше, як повідомляв у січні 1668 р. чернігівський воєвода Андрій Толстой боярина Петра Шереметева, цією руднею «по привилію» гетьмана Івана Брюховецького «начал владеть... Черниговской казатцкой писарь Левон Полубоченко» [186], який мав також Медведівську й Ражновську рудні, «в кгрунтах его розсудовских именующихся» [187].

У ролі власників рудень виступали, як правило, заможні люди, а також монастирі м. Чернігова. Так, Чернігівському Іллінському монастирю належала «железница» на лівому березі ріки Кривої поблизу села Неданчичі. Засновниками її були, напевно, німці-колоністи [188], які, за народними переказами, мешкали колись тут і «добре (богато) жили, заліза їх було до безвисти». Пізніше на місці, де стояла «железница», рибалки виявили залишки великих цегляних печей. Місцевість також була всипана «глыбами жужелицы» – залишків від переробки заліза [189]. Руднею на річці Слоті володів Чернігівський Троїцький монастир [190]. Мав рудні також Чернігівський кафедральний монастир. Подекуди вони належали міщанам [191].

Із добуванням заліза був тісно зв'язаний мідеплавильний промисел. Чернігів був далеко відомий як місто, де виливались дзвони.

Зернове господарство Чернігівщини давало достатню кількість хліба. За даними на 4 січня 1682 р., у Чернігові було «четыре житницы да анбар большой да с хлебными ж запасы одиннадцать ям; а в тех житницах и в анбаре и в ямах великого государя хлебных запасов 1564 четверти с осминою» [192].

Це створювало належні умови для заняття населення міста винокурінням. Промисел був прерогативою заможних верств населення й монастирів. Однак займалися ним і незаможні чернігівці, передусім міщани й селяни.

Монополію на виробництво й продаж спиртних напоїв прибрали до своїх рук гетьманська адміністрація й царський уряд. У місті заборонялось продавати горілку в роздріб. У 1656 р. гетьман І. Виговський заборонив шинкувати горілкою чернігівським міщанам, «окром що захочут гуртом продати» [193].

Універсалом від 16 листопада 1657 р. гетьман не дозволяв не лише чернігівським козакам, а навіть полковнику шинкувати горілкою. Продаж оптом дозволявся, якщо вони «захочут гуртом продати то не мает быти зборонно», – зазначалось у документі [194].

Проте, незважаючи на заборону, горілка в роздріб у місті все-таки продавалась. Цікаве в цьому плані повідомлення чернігівських міщан у магістрат. У ньому стверджувалось, що на ринку горілку «межи крамами» шинкують. Там розвелось багато п'яниць, які заважають купцям: «великое уприкрене и доуку чинят, и у торгов попившисе и бючисе перешкажают» [195]. Навіть були погрози спалити місто [196].

Інша скарга засвідчувала, що «в Чернигове ж де в нижнем городе всякие люде шинкуют питем которые повинни платит в ратушу надлежащій платеж и те люде с тех шинков ничего им в ратушу не платят» [197].

І Яким Сомко 6 червня 1662 р. суворо наказував козакам і міщанам міста, аби «от сего часу тых шинков горилчаных в рынку поперестали и от сего часу не важилис шинковати» [198].

У кінцевому рахунку суть цієї скарги зводилась до того, щоб козаки не порушували монопольного права на продаж горілки, за який чернігівські міщани вносили в царську казну 200 рублів [199].

З осіб, які посягнуть на порушення цього наказу, передбачалося збирання штрафу в розмірі однієї тисячі талерів, що мав надходити до Військового скарбу.

Іван Брюховецький дещо пом'якшив ситуацію. Універсалом від 6 червня 1663 р. він не забороняв мати шинки. Однак, в іншому універсалі, виданому того ж таки дня, він наказував чернігівському полковнику, щоб він «мещаном у шинкарок чернеговских скапщени вибрати неборонил» [200].

Царський уряд також уважно слідкував за реалізацією спиртних напоїв. Чернігівським міщанам, які займалися їх виготовленням і продажем, «Его величество указал... в Его величества казну имати ежегод безпереводно... по полтретя золотом от всякого питья на всякой год» (1660 р.) [201].

У 1666 р. цар заборонив у Чернігові торгівлю в роздріб вином (у першу чергу це стосувалося козаків), категорично заявивши, що «козаки и солдаты і стрелцы шинковать вином не будут». Домовленість щодо цього була досягнута з полковником Дем'яном Ігнатовичем; у ній також підкреслювалось, що «козаки впред шинковать вином не будут для того чтоб статей договорных тем ненарушить» [202]. Порушників передбачалося притягати до відповідальності: якщо вони «вином с сего числа шинковать будут... за то тем стрелцом и салдатом будет учинено жестокое наказане», – зазначалось у «Памяти» Кирила Хлопова (чернігівського воєводи) [203].

Купцям, які приїздили в місто, також заборонялась торгівля «питя» «фартою» (квартою. – П.П.) [204]. Слід зазначити, що й інші товари вони повинні були продавати «все вдруг (оптом. – П.П.), а не локтем» [205].

Не складали винятку в питанні торгівлі спиртними напоями й інші міста Чернігівщини, на мешканців яких також розповсюджувались чи то обмеження торгівлі ними, чи то повна заборона. Наприклад, «товариству яко и посполству места Нежина» на підставі універсалу Івана Брюховецького (23 червня 1663 р.) заборонялося шинкувати горілкою «межи коморами и на месте... оприч дворов». Такою ж мірою це стосувалося і людей, які приїздили в місто «з горелками» [206].

У Чернігові Брюховецький дозволяв «у шинкаров... скатцены (скатнаго?) вибирати... также побору на порох» [207].

Козакам Ніжина дозволялося виготовляти не більше двох казанів горілки на рік. Продавати її вони мали право лише «гуртом (тобто оптом. – П.П.), а не квартою». «Мещанін зас жаден так робить як и продавать гарелку исповинен». Гетьман І. Брюховецький, підтвердивши це універсалом від 2 лютого 1666 р. наказував полковнику й отаману від «каждого выше двох казанов казака гарелку робячого, а мещаніна и козаков квартою продаючого... забирать». Відібрану горілку передбачалося використовувати на ратушні потреби. І будь-кому суворо заборонялось чинити опір з цього приводу [208]. Такими діями гетьман намагався позбавитися від перепон «в аренде гарелчаной» [209].

Однак для Чернігівщини характерним було те, що, незважаючи на цілу низку виданих гетьманом і царським урядом указів, спрямованих на обмеження й заборону торгівлі спиртними напоями, передусім горілкою, в роздріб, така торгівля,

як засвідчують джерела, все ж не припинила свого існування. Так торгували козакми, міщани, особи духовного стану. Таке свавілля можна було зустріти хіба що ще в м. Києві, де «товариство... дерзновенним и без розумним упором держати оним важится». Універсалом від 25 листопада 1706 р. Іван Мазепа передбачав покарання непокірних «под утратою всей худобы». Павло Полуботок універсалом, виданим 15 квітня 1710 р., на жителів Чернігівського полку, «хто горелкою шинкует», накладав податок «от кухвы по десят золотих, а от носатки по золотому». Їх збором передбачалось займатися двом спеціально призначеним із числа «певных и правдивых» осіб «з казацкой и мещанской стороны». Отримані доходи мали надходити у розпорядження чернігівської ратуші [210].

На території Чернігівщини була дозволена торгівля горілкою російським торговим людям. У багатьох містах були влаштовані так звані кухлеві двори, які в необмеженій кількості приймали від населення товар, який з часом перепродувався в роздріб за значно вищою ціною, що забезпечувало одержання великих прибутків. У 1677 р. кухлеві двори дозволялося мати в населених пунктах, у яких проживало не менше 500 чоловік.

За даними «Росписного списка» Чернігівської фортеці 1682 р., у Чернігові такий двір був розташований в «нижнем остроге» (нижньому місті). Це унікальне джерело дає також опис чернігівського кухлевого двору: «На нем строения: светлица да черная изба; погреб с выходом. Две бочки мерные, одна винная, а другая – пивная – дубовые. Ведро мерное, кварта и полкварты, гарнец и полгарнца мерные деревянные, лейка мерная, две стойки – одна винная, другая – пивная. Шандал железной, топор, два бурога, две скобели» [211].

Прибутки кухлевих дворів від «винные покупки и от той винной продажи» фіксувались у «Книги кружечного двора» «за целовальниковыми руками» [212].

У 1669 р. у міщан Чернігова, Ніжина й Переяслава передбачалось закупити 600 відер горілки [213]. В одному лише Чернігові за рік (вересень 1672 р. – вересень 1673 р.) на кухлевий дір надійшло 294 відер горілки. Крім того, пивовар того ж двору зварив 1105 відер пива. Все це після реалізації дало чистий прибуток на суму 70 руб. 3 алтини. Частина його було використано на різноманітні господарські потреби двору, а частина стала надбанням казни [214].

Крім спиртних напоїв, важливими предметами торгівлі в Чернігові були також різноманітні ремісничі вироби, продукти харчування та інші товари широкого вжитку. Спостерігалась активна конкуренція між міщанами, козаками, людьми інших станів. Так, наприклад, чернігівські міщани скаржилися, що «в нижнем городе поселились вольные люди, устроили шинки, лавки и не платят в ратушу, ссылаясь на то, что сидят на земле Елецкого и Ильинского монастырей» [215]. Напевно, вони платили монастирям, адже ті їх захищали. У 1690 р. купці Чернігова висловлювали незадоволення козаками, що «на мещанской земле построили многие козаки лавки, и от того запустили» [216]. Через певний час царський уряд розпорядився «козацкие лавки з их мещанской земле снести» [217].

Слід зазначити, що Чернігів був одним із важливих центрів торгівлі на Лівобережжі. В місті тричі на рік збирались ярмарки: на Воскресіння Христове, Семенів день, Богоявлення. Кожен із них тривав по два тижні. Торгували на чернігівських ярмарках не лише місцеві жителі, а й мешканці інших українських міст, приїздили навіть іноземні купці.

Збереглись відомості про прагнення чернігівського магістрату влаштувати в місті два гостиних двори [218]. Одному з них передбачалось бути «в городе, а другому на посаде» [219]. На півдні Лівобережної України такі двори з'явилися значно пізніше – лише у другій половині XVIII ст., бо там купецькі традиції були значно слабшими, ніж у північній її частині.

З Чернігова вели шляхи до багатьох українських, російських і білоруських міст. Найважливішими шляхами сполучення були: Чернігів – Мена – Ніжин – Монастирище – Прилуки – Пирятин – Лубни – Полтава; Чернігів – Олишевка – Чемер – Козелець – Київ; Чернігів – Горбов – Вересоч – Ніжин; Чернігів – Любеч – Лоїв;

Чернігів – Добрянка; Чернігів – Мена – Ропськ – Топаль – Стародуб – Мглинськ – Рославль – Смоленськ; Чернігів – Новгород-Сіверський – Калуга – Москва. Від міста пролягав тракт до Глухова. Менш відома дорога – Старий шлях – з'єднувала Чернігів із Носівкою [220]. Зазначені шляхи були важливим комунікативним засобом торгово-економічних зв'язків полкового міста.

1. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского. – Киев: В Лито-Типографическом Заведении Иосифа Вальнера, 1848. – Т. I. – С. 72.

2. Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К., 1993.

3. Востоков А. Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвою // Киевская старина. – 1887. – Кн. 8. – С. 723.

4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV. – Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – С. 224.

5. Акты Московского государства, изданные императорскою Академиею наук под редакциею Н.А. Попова. – СПб: Типография Императорской Академии наук, 1894. – Т. II. – Разрядный приказ. Московский стол. – С. 225. (Далі: Акты МГ).

6. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 4-5. (Далі: З нових документів про національно-визвольну війну...)

7. Там само. – С. 5-6.

8. Дневник Богуслава Казимира Машкевича 1643-1649 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Киев: Типография Корчак-Новицкого, 1896. – Выпуск II. – Первая половина XVII ст. – С. 422.

9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб: В типографии П.А. Кулиша, 1861. – Т. III. – С. 233. (Далі: АЮЗР).

Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 36 (Далі: Чернігову 1300 лет...)

Rawita-Gawronski F. Sprawy i rzeczy ukrai skie. – Lwow, 1914. – S.23.

10. Наукова бібліотека НАН України імені В.Стефаніка у Львові. Відділ рукописів. – Ф.5. – Спр. 225/II. – Арк. 169.

11. Див.: Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1986. – Приложения. – С. 74-75.

12. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 31-32.

13. Див.: Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нём с X по XX в. // Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901. – С. 30. (Далі: Краткий очерк истории г. Чернигова...).

14. Наукова бібліотека НАН України імені В.Стефаніка у Львові. Відділ рукописів. – Ф.5. – Спр. 225/II. – Арк. 115.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах – М.: Изд-во АН СССР, 1954 – Т. II. – С. 48, 129. (Далі: Воссоединение...)

История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1983. – С. 22, 218, 356.

Див.: Мыцьк Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С. 55-56.

15. Воссоединение... – Т. II. – С. 48.

16. Пиріг П.В. Показання населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні,

- історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства: Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів. 2007. – С. 79-85.
17. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 498.
 18. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 16.
 19. Воссоединение... – Т. II. – С. 340.
 - Компан О.С. Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 94.
 20. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 337. (Далі: Документы об освободительной войне...).
 21. Краткий очерк истории г. Чернигова... – С. 30.
 22. Документы об освободительной войне... – С. 337.
 23. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 177 (Далі: Богдан Хмельницький).
 24. Воссоединение... – Т. II. – С. 487.
 25. Там само. – С. 26.
 26. Див.: Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – М.: Университетская типография, 1889. – Т. III. – С. 188. (Далі: Отпадение Малороссии от Польши...)
 27. Воссоединение... – Т. II. – С. 26.
 28. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 179.
 29. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши... – Т. III. – С. 188.
 30. Документы об освободительной войне... – С. 422.
 31. Воссоединение... – Т. II. – С. 26.
 32. Документы об освободительной войне... – С. 430.
 33. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну... – С. 7.
 34. Воссоединение... – Т. II. – С. 26.
 35. Документы об освободительной войне... – С. 430.
 36. Там само. – С. 457.
 37. Kotlubaj E. Zycie Janusza Radziwiłła. – Włno; Witebsk, 1859. – S. 167.
 38. Пиріг П.В. З історії Ріпок // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2-3.
 39. Grabowski A. Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1840. – Т. I. – S. 318.
 40. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 33-34.
 41. АЮЗР. – Т. III, – С. 474.
 - Чернигову 1300 лет... – С. 39.
 - Єдомаха І. Події визвольної війни 1648-1654 років на Чернігівщині // Деснянська правда. – 1953. – 13 грудня. – С. 2.
 42. Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. II. – С. 269-271.
 - Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – Ч. I. – С. 325.
 - Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький // Собрание сочинений. – Исторические монографии и исследования. – СПб: Издание Общества для пособия нуждающихся литераторам и ученым, 1904. – Книга четвертая. – Томы IX – XI. – С. 441.
 - Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 185.
 43. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 31-33.
 44. Акты МГ. – Т. II. – С. 305.
 45. Там само. – С. 310.
 46. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 34.
 47. Акты МГ. – Т. II. – С. 332.
 48. Там же. – С. 333.
 49. Там само. – С. 337.

50. АЮЗР. – СПб: Типография брат. Пантелеевых, 1878. – Т.Х. – Дополнение к III тому. – С. 174.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – Харків: Пролетар, 1931. – Т.IX. – Ч. 2. – С. 692.
51. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 34.
- Петровський М.Н. Нариси з історії України XVII – початку XVIII століть. 1. (Досліди над літописом Самовидця). – Харків: Державне видавництво України, 1930. – С. 58-59.
52. Акты МГ. – Т.II. – С. 332.
53. Там же. – С. 333.
54. Там же. – С. 322, 324.
55. Там само. – С. 333.
- Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – С. 692.
56. Воссоединение... – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т.III. – С. 326.
57. Акты МГ. – Т.II. – С. 312.
58. Воссоединение... – Т.III. – С. 326.
59. АЮЗР. – Т.III. – С. 163.
60. Акты МГ. – Т.II. – С. 308.
61. Там само.
62. Пиріг П.В. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. – №5. – С. 15-24.
- Пиріг П.В. Чернігівщина у боротьбі з Річчю посполитою в 1654 – 1655 рр. // Сіверянський літопис. – 2000. – №1. – С. 11-15.
63. Див.: Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1966. – Випуск II. – С. 128-129. (Далі: Адміністративний поділ України...).
64. Див.: Там само. – С. 125.
65. Див.: Там само. – С. 124.
66. Див.: Объяснения к учебному атласу по русской истории, составленные и изданные под редакцией проф. Е. Замысловского. – СПб, 1887. – С. 70.
67. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О.М. Бодянским. – М., 1875. – С. 329-337. (Далі: Реестра...).
68. Див.: АЮЗР. – Т. X. – Т.Х. – С. 239.
- Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 243, 347, 407, 563.
- Сергіячук В.І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни 1648-1654 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – №7. – С. 92.
69. Грушевський М. Історія України – Руси. – К.; Відень, 1922. – Т.VIII. – Ч. 3. – С. 280.
70. Див.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С.38.
71. Белокуров С.А. Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках 1654-1656 гг. // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. – М., 1905. – Кн. 2. – Смесь. – С. 28-31.
- Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України... – С. 147.
72. Див.: Реестра... – С. 329.
73. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 359-360.
74. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 170 (Далі: Документи Богдана Хмельницького).
75. Див.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 358.
76. Див.: Там само. – С. 360.
77. Див.: Реестра... – С. 329-337.
78. Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після вхо-

дження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 279-280.

Пиріг П.В. Надання Чернігову Магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1992. – Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. – С. 104-105.

Пиріг П.В. Надання місту Стародубу Магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 26-28.

Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 71-75.

Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 9-19.

79. Документи Богдана Хмельницького. – С. 147.

Пиріг П.В. Гетьман Іван Брюховецький (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2010.

Пиріг П.В. Гетьман Дем'ян Многогрішний (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2008.

Пиріг П.В. Гетьман Іван Самойлович (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2008.

Пиріг П.В. Гетьман Іван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2007.

80. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т.1. – С.4. (Далі: Источники...).

81. Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные II-м отделением Собственной Его Императорского величества канцелярии. – СПб, 1852. – Т.III. – Стп. 844, 845, 897, 898, 1004.

Російський державний архів давніх актів. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 15. Арк. 1-12, 15, 20, 32, 47, 93, 122. (Далі: РДАДА).

82. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.І. – Спр. 58048. – Арк. 382 (зв.). (Далі: НБУ.ІР.).

83. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 13, 15, 69. Спр. 153. – Арк. 12.

84. Там само. – Спр. 153. – Арк. 1

85. Там само. – Оп. 5. – Спр. 200. – Арк. 19, 33, 41, 87, 99.

86. Там само. – Оп. 1. – Спр. 158.

87. Там само. – Оп. 5. – Спр. 505. – Арк. 1.

88. АЮЗР. – СПб: Типография В.В. Пратц, 1872. – Т.VII. – С. 228.

89. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники... – С. 4.

90. Там само. – С. 4-5.

91. АЮЗР. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – Т.VI. – С. 42.

92. Див.: Софроненко К.А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. – М.: Издательство Московского университета, 1960. – С. 165, 167.

93. АЮЗР. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – Т.V. – С. 247.

94. Там само. – Т.VI. – С. 31-33.

95. Там само. – С. 62.

96. Там само. – С. 19.

97. Там само.

98. Там само.

99. Там само. – С. 96.

100. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 505. – Арк. 1.

101. Там само. – Арк. 2.

102. Там само. – Спр. 200. – Арк. 65-66.

АЮЗР. – Т.V. – С. 98.

103. Див.: Софроненко К.А. Указ. соч. – С. 166.

104. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 200. – Арк. 67.
105. Там само. – Арк. 22.
106. Там само. – Арк. 33-34.
107. Там само. – Арк. 34.
108. Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским Правительством 1665-1667 г. (Из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел) // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – № 5. – Май. – Приложения. – С. 50, 54. (Далі: Переписка...).
109. АЮЗР. – Т.VI. – С. 96.
110. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 5. – Спр. 200. – Арк. 25-26.
111. Там само. – Арк. 26.
112. Там само. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 22.
113. Там само. – Оп. 5. – Спр. 200. – Арк. 19, 35.
114. АЮЗР. – Т.V. – С. 122.
115. Оглобин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии. Оттиск из журнала «Киевская старина». – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – С.1.
116. АЮЗР. – Т.V. – С. 11.
117. Там само. – С. 122.
118. Там само. – Т.VI. – С. 18.
119. НБУ.ІР. – Ф.VIII. – Спр. 225/97. – Арк. 239-241.
120. АЮЗР. – СПб: Типография М. Эттингера, 1877. – Т.IX. – С. 836.
121. Там само. – СПб: Типография М. Эттингера, 1879. – Т.XI. – С. 83.
122. Там само. – С. 89.
123. НБУ.ІР. – Ф.XIV. – Спр. 163. – Арк. 69.
124. АЮЗР. – Т.V. – С. 106, 184-185, 64-66 і ін.
Переписка... – С. 38 і ін.
125. АЮЗР. – Т. VI. – С. 77.
126. Див.: Софроненко К.А. Указ. соч. – С. 148-149.
127. РДАДА. – Ф. 229. – Оп.5. – Спр. 52. – Арк. 1.
128. Там само. – Оп.1. – Спр. 153. – Арк. 13.
129. Там само. – Оп.5. – Спр. 505. – Арк. 1.
130. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1-1 (зв.). (Далі: ЦДІА України).
131. Там само. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
132. Там само. – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 45 (зв.).
НБУ.ІР. – Ф.IV. – Спр. 54 485. – Арк. 34 (зв.). Спр. 54 671 (Лаз 3₂). – Арк. 110.
Переписка... – С. 48.
133. Див.: Очерк истории города Чернигова 907-1907. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. – С. 22. (Далі: Очерк истории города Чернигова 907-1907).
134. НБУ.ІР. – Ф.I. – Спр. 50 899 (Лаз 6₃). – Арк. 7.
135. АЮЗР. – Т. VI. – С. 94.
136. Там само. – С. 96.
137. НБУ.ІР. – Ф.I. – Спр. 58 047. – Арк. 370.
138. Там само. – Арк. 370, 370 (зв.).
139. Там само. – Арк. 370 (зв.).
140. ЦДІА України. – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 47 (зв.).
НБУ.ІР. – Ф.I. – Спр. 54 671 (Лаз 3₂). – Арк. 58.
141. ЦДІА України. – Ф. 222. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 47 (зв.).
НБУ.ІР. – Ф.I. Спр. 54 671 (Лаз 3₂). – Арк. 58 (зв.).
142. Див.: Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 22.
143. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Том

четвертый. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1925. – С. 280 (Далі: Организация хозяйства Украины...)

144. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники... – С. 11.

Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 26.

Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К.: В университетской типографии, 1856. – Т. I. – С. 79.

145. Див.: Пиріг П.В. З історії ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Вища школа: проблеми і пошук (філософія, культура, політика, методика). Збірник матеріалів науково-практичного семінару (24 березня 2008 р., м. Чернігів). – Чернігів, 2008. – С. 54-55.

146. Див.: Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 197. (Далі: Міста України...)

Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 112.

147. Див.: Компан О.С. Міста України... – С. 197.

148. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 149.

Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1985. – С. 57.

149. ЦДІА України. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1-1 (зв.).

150. Див.: Игнатенко А.П. Основные черты экономического развития городов Белоруссии в XVII-XVIII вв.: Автореферат дисс...канд. ист. наук. – Минск: Высшая школа, 1963. – С. 14. (Далі: Основные черты...)

151. Лазаревська К. Матеріали для історії цехів м. Літок на Чернігівщині // Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 29. (Далі: Матеріали для історії цехів...)

Компан О.С. Міста України... – С. 189, 196.

152. Игнатенко А.П. Основные черты... – С. 14.

Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наукова думка. 1980. – Випуск 14. – С. 57.

153. Ma owist M. W sprawie bodu nad historija rzemios a miejskiego w redniowiecznej Polsce // Roczniki dziej w spro ecznech I gospodarczych. – Т. XIII. – С. 14, 15.

154. Компан О.С. Міста України... – С. 197-198.

155. Лазаревська К: Матеріали для історії цехів... – С. 22.

Полтавские цехи в конце 17-го и начале 18-го века // Киевская старина. – 1893. – № 12. – С. 500.

156. Див.: Компан О.С. Міста України... – С. 197.

157. Див.: Там само.

158. Див.: Там само. – С. 187.

159. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... – Том второй. Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. – С. VII.

160. Борисенко В.Й. Вказ праця. – С. 100.

161. НБУ.ІР. – Ф. I. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 19.

162. Пиріг П.В. Борошномельний промисел на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Проблеми розвитку підприємництва і бізнесу в сучасних умовах.

Збірник матеріалів науково-практичного семінару (7 травня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С. 36-45 (Далі: Боршномельний промисел).

163. НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. 20 873. – Арк. 1.
- ЦДІА України. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1.
164. ЦДІА України. – Ф. 1407. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 33.
165. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 50 926 (Лаз 6₃). – Арк. 50.
166. Там само.
167. Там само. – Спр. 50 928 (Лаз 6₃). – Арк. 53.
168. Там само. – Спр. 50 922 (Лаз 6₃). – Арк. 39.
169. АЮЗР. – Т. XIII. – С. 339.
170. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 20 (зв.).
171. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 54 497 (Лаз 33). – Арк. 90 (зв.), 91.
172. Там само. – Арк. 93.
173. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 20 (зв.), 21.
174. Див.: Пиріг П.В. Боршномельний промисел. – С. 36-45.
175. Приложения // Труды Черниговской Архивной Комиссии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1913. – Выпуск X. – С. 54. (Далі: ТЧАК).
176. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 54 484 (Лаз 33). – Арк. 9.
177. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции 1786 года // Земский Сборник Черниговской Губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – Ноябрь. – Приложения. – С. 279. (Далі: Экстракт...)
178. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. I. – Т. II. – С. 12.
179. Описание рек и речек Черниговского полка // ТЧГАК. – Чернигов, 1906-1908. – Вып. VII. – С. 3-52.
180. Див.: Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. – У Києві: З друкарні Української Академії Наук, 1926. – С. 51, 81 і ін. (Далі: Гути на Чернігівщині).
181. Описание Исторического Музея Черниговской Губернской Учёной Архивной Комиссии. Часть первая. Церковные Древности и предметы христианского культа // ТЧГАК. – Чернигов, 1905. – Выпуск шестой. – Отдел второй. – С. 11. (Далі: Описание...)
182. Див.: Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. – С. 43.
183. ЦДІА України. – Ф. 1471. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 161 (зв.)
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Том II. – Полк Нежинский. – С. 218.
184. Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. – К., 1959. – С. 37-38.
- Компан О.С. Міста України... – С. 275.
185. АЮЗР. – СПб, 1875. – Т. VIII. – С. 42.
186. АЮЗР. – Т. VII. – С. 11.
187. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 52 813 (Лаз 12₅). – Арк. 6.
188. Відомі випадки, коли засновниками рудень були поляки (Материалы по истории СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – Том V. Документы по истории XVIII века. – С. 132-133). (Далі: Материалы...).
189. Описание... – С. 11.
190. ЦДІА України. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 1^а. – Арк. 1.
191. ТЧАК. – Вып. X. – С. 52.
- Материалы... – С. 131-134.
- Переписні книги 1666 року. – К: Вид-во АН УРСР, 1933. – С. 415.
192. Чернигову 1300 лет... – С. 47-48.
193. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 21.
194. Рукописи Черниговской Городской Думы // Труды Черниговского пред-варительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. – С. 65. (Далі: ТЧПК).

195. Там само. – С. 68.
196. Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 24.
197. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 66 (зв.).
198. Там само.
ТЧПК. – С. 68.
Чернигову 1300 лет... – С. 43.
199. Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 24.
200. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 21.
201. Там само. – Арк. 18 (зв.); Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 63 (зв.), 68, 69; Спр. 54 495 (Лаз 33). – Арк. 81 (зв.).
202. Рукописи Черниговской Городской Думы // ТЧПК. – С. 72.
203. Там само.
204. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 68 (зв.); Спр. 54 495 (Лаз 33). – Арк. 82.
205. Там само.
206. Там само. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 33, 35.
Рукописи Нежинской Городской Думы // ТЧПК. – С. 120.
207. Экстракт... // Земский Сборник Черниговской Губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – Ноябрь. – Приложения. – С. 196.
208. Рукописи Нежинской Городской Думы // ТЧПК. – С. 120-121.
209. Зазначене вище не дає підстав повністю погодитись із думкою О.С. Компан про те, що в Україні у другій половині XVII ст. мала місце вільна торгівля горілкою. (Див.: Компан О.С. Міста України... – С. 332).
210. Рукописи Черниговской Городской Думы // ТЧПК. – С. 86.
НБУ. ІР. – Ф. І. Спр. 50 605 (Лаз 5). – Арк. 39-39 (зв.). Спр. 50 608 (Лаз 5). – Арк. 45-45 (зв.).
211. Див.: Костомаров Н.И. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях // Собрание сочинений Н.И. Костомарова. Исторические монографии и исследования. – СПб: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам, 1905. – Книга восьмая. – Том двадцатый. – С. 369.
Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 91.
212. Там само.
213. АЮЗР. – Т. VIII. – С. 215.
214. Там само. – Т. XIII. – С. 165-166.
215. Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 26.
216. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 485 (Лаз 33). – Арк. 18 (зв.); Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 66 (зв.), 67.
217. Там само. – Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 67 (зв.).
218. Очерк истории города Чернигова 907-1907. – С. 26.
219. НБУ. ІР. – Ф. І. – Спр. 54 491 (Лаз 33). – Арк. 68.
220. Про шляхи сполучення див.:
Пріцак О. Доба військових канцеляристів // Київська Старовина. – 1993. – № 4. – С. 62.
Добровольский П.М. Старинные украинские тракты // Земский Сборник Черниговской Губернии. – 1900. – № 5. – Май. – С. 63-77.
- Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... – Том третий. Очерк торговли и торгового капитализма. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. – С. 62-64.
- Русов А.А. Русские тракты в конце XVII – начале XVIII в. и некоторые данные о Днепре из атласа прошлого столетия. – К., 1876.
- Старинные тракты или дороги в Южной России // Киевская старина. – 1882. – Т. II. – С. 544.

Центральная проблема предлагаемого исследования — Чернигов в Освободительной войне украинского народа под предводительством Богдана Хмельницкого. На основании использования широкого круга источников, прежде всего архивных, воссоздается ход военных событий, освещаются вопросы политико-административного устройства, социально-экономического развития города в середине — второй половине XVII века.

Ключевые слова: Чернигов, Освободительная война, казаки, мещане, Богдан Хмельницкий, Речь Посполитая, полк, сотня, воеводы, ремесла, промыслы, торговля.

The central problem of the research is Chernihiv during the Liberation War of the ukrainian people under the leadership of Bohdan Khmelnytskyi. On the basis of using a wide circle of resources, first of all the archive ones, the course of military events is recalled, the issues of the political and administrative system, the social and economic development of the town in the middle and second half of the XVII century are dealt.

Key words: Chernihiv, Liberation War, cossacks, petty bourgeois, Bohdan Khmelnytskyi, Polish-Lithuanian Commonwealth, regiment, handicraft, business, trade.

